

Vägen till himlen går över schavotten En folklig föreställning och dess vedersakare

Martin Bergman, TD, forskarassistent

Mordet

Maria Johansdotter bodde i byn Nygård i Sandsjö socken i Kronobergs län. Våren 1845 var Maria 23 år, hon hade tjänat piga men var nu hemma. De senaste månaderna hade hon varit en flitig kyrkogångare, men denna pingstdag hade hon stannat hemma och gick över till grannarna. Där hade några av barnen inte gått med till kyrkan och Maria bad de äldre barnen att få låna den yngsta, en 4 månaders flicka, en stund. Till hennes syskon sade hon att hon skulle roa henne, men istället tog hon henne till ladugården, höll henne i fötterna med huvudet i vattnet i en så, dränkte henne och lämnade henne i vattnet. Föräldrarna återkom från kyrkan och flickan hittades snart. Maria försökte inte på något sätt dölja vad hon hade gjort. Hon fördes till häktet i Växjö och några veckor senare inledde Konga häradsrätt sin rannsaking vid ett urtima ting. Rannsakingen ajournerades flera gånger och under tiden besöktes hon av präst och läkare. De båda, men särskilt läkaren, hade till uppgift att undersöka hennes sinnestillstånd. Häradsrätten fann att Maria inte ägt sina sinnens fulla bruk och därmed inte varit ansvarig för sin handling. Domen underställdes Göta hovrätt som fastställde den. I januari 1846 släpptes Maria ur häktet och överlämnades till sin far. Hon ansågs vara botad men bar under ett antal år med sig i kyrkoböckerna anteckningen: ”tilltalad för barnamord”. Vi lämnar Marias livsöde där och övergår till anledningen till att jag berättat en gnutta av hennes historia här: motivet till hennes mord.

Motivet

Redan vid den första rannsakingen talades det om Marias andliga grubbel, flitigare kyrkogång, läsande av psalmbok, bibel och andliga böcker och hur hon flera gånger besökt två pastorsadjunkter i grannförsamlingarna, kända som ”Läsarepräster”. Hon berättade själv hur hennes synder låg i vägen för hennes salighet och hur övertygelsen växte i henne att hon borde begå ett brott som hon skulle dömas till döden och avrättas för, och så, väl beredd och förlåten, dö salig. Anledningen till att offret för detta mord liksom för så många andra mord med detta motiv blev ett barn uttryckte fängelseprästen i Växjö Per Welander i sin årsberättelse till styrelsen över fängelser och arbetsinrättningar i riket så här: ”Ett barn ville hon avdagataga, emedan dess själ bleve salig, och således ej kunde ropa förbannelse över henne.” Föreställningen om det lilla barnets nästan självklara salighet blev – för henne och för andra – ett skydd mot en extra skuldbörda. (Inom parentes kan man undra vilka andra motiv som finns bakom ett sådant val av mordoffer – det var inte helt ovanligt att djupa konflikter slutade med att någon mördade sin fiendes barn.)

För Maria hade detta tyckts vara en lösning – hon begick ett brott för vilket hon antog hon skulle dömas till döden och avrättas och från avrättningen komma till himlen. Offret var valt för att orsaka så liten skada som möjligt. Men två saker gick snett. Maria ångrade mordet på ett sätt som hon nog inte avsett; hon önskade handlingen ogjord – jag får intrycket när jag läser protokollen att hon upplevde det som om hon, för att ta en nutida bild, vaknat ur en ond dröm strax efter mordet. Hennes brott var också otidsenligt. Hundra år tidigare hade hon nästan säkert blivit avrättad, nu betraktades hon som sinnesförvirrad.

Häradsrätten försökte, framför allt genom frågor till de präster Maria vänt sig till, fastställa om någon inspirerat eller uppmuntrat henne till hennes brott. De misslyckades, men frågan är mycket spännande, hur kommer man på tanken att begå mord för att bli avrättad för att komma till himlen? Vi måste alltså skilja dessa mord från en mer allmän vilja att begå självmord, från strävan efter att bli avrättad för att man vill göra slut på detta livet, och från strävan efter att bli avrättad av fascination för avrättningen, och då oftast en viss avrättningsmetod som giljotin, arkebusering eller elektrisk stol. Sådana tankar är inte ovanliga som motiv för mord och mordförsök. Jens Nielsen, halshuggen i Danmark, 1892 och Gary Gilmore, arkebuserad i Utah, USA 1977 är två kända men typiskt nog sentida exempel. Jens Nielsen ville inte tillbringa ett kanske långt liv bakom galler. Uppgifter finns vad gäller Gilmore och andra att just avrättningsmetoden upplevts så fascinerande att man valt denna som sitt döds sätt.

På vägen till himlen ser många det stora hindret som inte bara är synden, utan deras eget slaveri under den. Inför det absoluta kravet på renhet hittade vissa en ny väg, inte otro, inte förtvivlan, inte Kristus utan mordet som lösningen på den svåra ekvationen – saligheten och syndens makt. Avrättningen blev svaret på frågorna som många ställt: 'Kan någon vara ren, kan någon komma till himlen? Kan jag? Vad ska jag göra?'

Frälsningsparadoxen

Kristenheten har en paradox att hantera: vissheten om att frälsningen är vunnen och ovissheten om den enskildes salighet. En del av bakgrunden till dessa mord, som vi i en tid där det immanenta på ett helt annat sätt dominerar världsbilden har svårt att förstå, ligger i hur betydelsefull paradoxen var vid denna tid. Förvisso har ovissheten varit något som människor grubblat över och haft svårt att bära i alla tider, men i den tid när den kristna världsuppfattningen fortfarande var näst intill oemotsagd och samtidigt en ny individualism började ta form ökade dess dominans över mångas sinnen – tiden för pietismen och den begynnande upplysningen, alltså 1600- och framför allt 1700-talet.

Hos delar av dessa fromhetsriktningar och egentligen i stora delar av den efterreformatoriska spiritualiteten är förtröstan och överlåtelsen till Gud av hela frågan om den egna saligheten ovanligt svagt betonade. Saligheten blir något man ständigt kämpar för. Kampens områden kan variera, tonvikten kan läggas såväl vid andaktsliv och gudskontakt som vid moraliskt leverne. Men resultatet när domaren blåser av

matchen gäller. Däri ligger dödsögonblickets stora betydelse för saligheten, där finns en del av förklaringen till att de sjukas smörjelse under lång tid förknippades med dödsförberedelsen, på samma sätt som att motta nattvarden. Dödsögonblicket skulle förberedas, den oväntade döden var den onda döden. Därför var strävan efter att behärska och i förväg bestämma dödsögonblicket naturlig. Därför fanns det inte heller mycket plats för denna typ av brott i det medeltida och tidigmoderna samhället då avrättningar ofta genomfördes omedelbart efter att domen fällt. Själv mord var ett otänkbart alternativ – då skulle ingen tid ges att ångra synden och få förlåtelse. Själv mord var att dö i sin synd och alltså dö utan hopp. Här fanns dock många öppningar, men vi ska inte gå in på dem här och nu.

Avrättningarna ritualiseras

Åtminstone sedan tidigt 1600-tal genomgick avrättningarna i Västeuropa, oavsett avrättningsmetoder och allt annat runt om, en utveckling av stor vikt för vår berättelse. Under senmedeltid och tidig modern tid var avrättningar vanliga och skedde snart efter dödsdomen. Berättelser om hur någon mottagit sin dödsdom i rådstugan, direkt förts ut på torget och halshuggits är inte ovanliga. Men medan avrättningarna blir allt sällsyntare kommer tiden från dödsdomens fastställande till avrättningen att bli allt längre och avrättningens ceremoniel allt rikare. Och det finns ett samband mellan den kristet tolkade, ritualiserade avrättningen och våra mord – de var båda utslag av den starka ställning som olika aspekter av kristen världsbild hade på många livets områden, men en sådan avrättning retade även fantasin och byggde på längtan.

Under senmedeltiden började intresset växa för gudstjänster bland fångar och för beredelsen av dödsfångar. Under reformationstiden fortgick kampen för en längre beredelsetid. I 1571 års kyrkoordning önskade Laurentius Petri att prästerna skulle ha en eller två dagar på sig. I Tyskland var tre dagar det vanliga vid samma tid. I Sverige är på 1700-talet två veckor vanligt och på 1800-talet sex veckor. I Genève kämpade dock prästerskapet så sent som 1773 för att bruket att avrätta samma dag som dödsdomen fastställts skulle upphöra.

En bidragande orsak till den längre tiden och de färre avrättningarna var att de lokala domstolarna inte längre omedelbart kunde verkställa fällda domar. I Sverige skulle dödsdomar från 1614 underställas vederbörande hovrätt och från 1778 skulle samtliga dödsdomar underställas Kunglig Maj:t. Då dödsdomarna förelades kungen kom även nåden att bli en självklar aspekt utifrån vilken varje dödsdom bedömdes.

Den längre förberedelsetiden gav naturligtvis också myndigheterna möjlighet att göra större anstalter, om tiden för avrättningen var kungjord eller på annat sätt känd kunde mycket stora människomassor samlas. Detta sågs av många länge närmast som en fördel. Avrättningen kunde tjäna som ett avskräckande exempel på målet för syndens, omoralens och brottets väg. Under 1700-tal och tidigt 1800-tal är berättelser om hur skolor i samlad tropp avbryter undervisningen, går ut till avrättningsplatsen, gärna sjunger några sånger, och ser på det lärorika skådespelet inte ovanliga.

Och ett skådespel var det. I Tyskland lades tonvikten vid det högtidliga avkunnandet av dödsdomen. Noggranna ordningar för processioner och sittplatsfördelning

för honoratiores uppgjordes. Kanske byggdes en särskild scen. Skådespelet på torget ledde fram till att domaren högtidligen bröt en stav över den dömda som sedan fördes till avrättningsplatsen.

Även vägen till avrättningen kunde ritualiseras. I London passerades på vägen till Tyburn särskilda kyrkor och pubar där pauser togs för läsande av lämpliga verser och för förfriskningar. Från Stockholm finns också uppgifter om uppehåll vid någon krog, medan det från Frankrike särskilt berättas om "l'amende honorable", närmast en förbön och välsignelse vid porten till kyrkor på vägen, men där även fångens bön om förlåtelse kunde spela en roll.

Det förnämsta skådespelet var ändå avrättningen. Låt oss sammanföra de moment som vi faktiskt vet förekom vid avrättningar i Sverige och Skåne omkring år 1800. Kanske ingen avrättning omgavs av samtliga dessa gudstjänster och ceremonier men en och annan bör ha gjort det.

Några dagar innan avrättningen hölls en gudstjänst som kallades fångpredikan och som samlade stora skaror människor. Hela gudstjänsten var centrerad kring dödsfången. Med tiden blev gudstjänsten allt mindre en gudstjänst för dödsfången, istället gavs denne rollen av ett exempel.

Ibland, när avståndet till avrättningsplatsen var kort, hölls den sista nattvardsgången i fängelset innan färden började. Oftast firades gudstjänsten i en församlingskyrka nära avrättningsplatsen. Även denna gudstjänst var mycket välbesökt och betydligt mer utarbetad än en vanlig nattvardsgång för en som snart ska dö. Särskilt i Lunds stift hände det att, förutom skrifttalet, även predikan hölls. Två präster kunde tjänstgöra.

Och traditionen bjöd även att två präster följde varje dödsfånge till avrättningsplatsen där avrättningen i praktiken var infogad i en gudstjänst. Fången höll ofta ett tal. Psalmsång och böner hörde till, särskilt psalmen *I Christi sår jag somnar in*. Höjdpunkten för de flesta avrättningar var det dödande hugget. Sjöngs inte en psalm så kunde delinkventen välsignas under det yxan föll. Väldigt vanligt blev också att hugget föll under det att Fader vår bads av präst eller dödsfånge. Efter avrättningen men innan begravning, bränning eller stegling av kroppen hölls ofta ett varningstal till folket av en präst. Den nyss avrättade framställdes som ett exempel man inte skulle följa.

Men vissa såg alltså ett annat exempel. Kunde det finnas en bättre död än att mitt i en gudstjänst, nyskriftad och välsignad och strax efter att man mottagit nattvarden, i centrum av en stor församling av förebedjare under bön eller välsignelse dö en snabb död och saligt komma hem?

Himmelslängtan

'Man', 'vissa' – jag har sagt mycket lite om de människor som mördade för att genom avrättningen komma till himlen. Och vi vet inte mycket om dem – de har behandlats som kuriösa och udda fall någonstans i själavårdens och psykiatrins utmarker. Men deras brott och beteende var knappast särskilt udda. Tvärtom tycks det röra sig om ett mycket vanligt mordmotiv. Jag känner bara till en forskare som systema-

tiskt studerat mordtypen och försökt fastställa hur vanligt det var. Historikern Arne Jansson som har publicerat två undersökningar om mord i Stockholm under 15-, 16 och 1700-tal hittar det första fallet 1621. Under sent 16- och tidigt 1700-tal är ca 2/3 av morden orsakade av önskan att dö genom att bli avrättad, men Jansson skiljer inte på om den egentliga orsaken är livsleda, himmelslängtan eller någon annan. Från 1720 är källmaterialet i sämre skick men han kan belägga några ytterligare fall. I landets huvudstad är alltså under åtminstone en 50-års period en klar majoritet av alla mordfall förorsakade av brottslingens längtan efter det som var tänkt att vara avskräckande. Det är inte förundrande att landets ledande politiker gjorde något åt saken, det märkliga är att de dröjde så länge.

Så vitt jag vet finns ingen statistik från andra länder men i samtida debatt och lagstiftning finns belägg för att problemet var allvarligt i Danmark och flera tyska stater under stora delar av 1700-talet och en bit in på 1800-talet Antagligen var det inte heller begränsat till dessa områden, men min kunskap om andra länder är mer styck-evis, en engelsk lag, ett franskt fall o s v.

Motåtgärder

Trots att problemet uppträtt under 1600-talet dröjer det till 1700-talets mitt innan åtgärder börjar sättas in för att förhindra dessa mord. I alla de fall jag kunnat finna förhistorien till en lagstiftning är de av typen ”på förekommen anledning”. Det samma rör debatten. Enstaka grupper av småskrifter, artiklar och någon gång ett omnämnande i en debatt i ett riksdagsstånd förekommer – kontrasten mot den flödande barnamordsdebatten är väldig.

Åtgärderna var av två olika arter. Den ena innebar förändringar av ceremonierna kring avrättningarna, den andra innebar förändring av själva straffet för morden. Förändringarna av ceremonierna var av två olika typer och likaså förändringarna av straffen.

Förändrade ceremonier

Syftet med att förändra ceremonierna kring avrättningen var att den skulle bli mindre av en positiv högtid och för att dödsfängen inte skulle framstå som helgonlik. Först riktade sig åtgärderna mot det som sågs som världslig ståt. Den var förhållandevis lätt att åtgärda då de ceremonier som beslutsfattarna gärna ville ha kvar inte direkt hotades – de som gav avrättningens dess karaktär av avskräckning och nyttigt exempel.

En svensk förordning från 1741 förbjöd ståt i allmänhet och särskilt nämndes dödsfängens ”vita eller svarta sorgkläder, utsirade med band och annan grannlåt” och bruket av ”hederlige åketyg”. De speciella dräkterna har som här tolkats som högtidliga sorgkläder men tolkningarna är många. När dräkten huvudsakligen varit vit har den också kunnat tolkats som ett tecken på renhet, oskuld och bot – en himmelsk dop- och bröllopskrud. Ett, om än mindre viktigt, motiv för förordningen var prästerlig oro för att världsliga hänsyn lade hinder i vägen för beredelsen.

En dansk förordning från 1749 gick, åtminstone för vad man betecknade som

grova mördare, längre än den svenska några år tidigare. Förutom ungefär samma slag av förbud mot ceremonier och stått ville man kraftigt förmedla intrycket av avrättningen som vanhedrande. De dödsdömda skulle ha blottat huvud, snara om halsen, bundna händer och transporteras till avrättningen på rackarens kärra.

Men dessa förordningar mot stått vid avrättningar drogs i det långa loppet med samma svagheter som andra 1700-talets överflödsförordningar. En särskild vit dräkt förekom åtminstone vid någon avrättning, men vad som, åtminstone i Sverige, kom till flitig användning efter förbudet var ett annat särskiljande plagg – en mössa, liknande en nattmössa.

Alltså – redan vid mitten av 1700-talet vidtogs åtgärder mot ceremonier som den dömda och dennes vänner direkt kunde påverka, men de ceremonier som tolkade avrättningen på det sätt som överheten önskade byggdes fortfarande ut vid denna tid. Det tydligaste exemplet var prästens varnande tal efter avrättningen, som tycks ha varit inspirerat från Tyskland. Det kan för första gången beläggas i Sverige 1786 och hölls då på uppmaning av landshövdingen.

Men snart kom de kritiska och ifrågasättande blickarna att riktas mot den uppbyggliga tolkningen av avrättningen, de kyrkliga ceremonierna och ytterst mot prästens person, som ett tecken på kyrkans närvaro.

I Danmark kom först vägen till avrättningsplatsen i fokus. Ett reskript 1751 förbjöd sång och organiserade böner och andakter på vägen. Prästen skulle inte heller följa fången utan möta denne vid avrättningsplatsen. 1768 förbjöds också alla tal där.

I Sverige dröjde det längre. En viss debatt om ceremonier och prästens närvaro förekom i samband med kyrkohandboksarbetet kring sekelskiftet 1800 men inga legala åtgärder genomfördes förrän 1830 då en förordning förbjöd alla tal vid avrättningar.

Mest drastiska var nog några tyska lagar. I en preussisk förordning från 1769 förbjöds att åtskilliga dödsdömda protestantiska förbrytare, bland annat alla som dömts för mord, åtföljdes av präst vid avrättningen. Motivet var att prästens närvaro lade hinder i vägen för straffens huvudsakliga syfte – att avskräcka. Bland de brott som Fredrik den store särskilt nämner i sitt godkännande av förordningen är 'när människor av rädsla för helvetet inte vill döda sig själva utan dödar ett barn för att ha tid att göra bättring'. Att beslutet bara gällde protestanter berodde på att man menade att dessa till skillnad från katoliker och ortodoxa inte hade samma behov av en präst i sin dödsstund. Från 1805 gällde förbudet för alla brott, från 1829 för alla brottslingar oavsett beaktelse. Så småningom, åtminstone från slutet av 1830-talet, luckrades förbudet upp och präster började åter finnas med vid preussiska avrättningar. Även i Hamburg infördes liknande lagstiftning 1784; vid inga avrättningar fick präst närvara.

Kunde man med bibehållet ansvar för dödsfångens eviga väl ändå konstruera en avrättningsceremoni som avskräckte alla tilltänkta mördare? Frågan blev snart obsolet både därför att ceremonielet kring avrättningarna, människornas reaktioner och slutligen avrättningarna i sig blev alltmer av ett problem, och därför att dessa mördare kom att utsättas för helt andra straff och åtgärder än de som drabbade den vanlige mördaren.

Nya straff

Soldaten Johan Hellbom i Stockholm skulle 1753 undergå kroppsstraff, han föredrog att dö så han begick ett mord på ett barn. Gardesgeneralkrigsrätten fann dock på råd. De dömde honom till att några dagar innan avrättningen på vardera Norr- och Södermalmstorg i Stockholm undergå spöstraff. Han skulle dessutom läggas på fem stegel. Rådet gillade utslaget, och utfärdade efter utredning genom lagkommissionen ett kungligt brev året därpå som innehöll bestämmelser om straffskärpning för dem som begick mord av ledsnad att leva eller för att undgå kroppsplikt. Straffskärpningen bestod i att under de två sista dagarna som föregick avrättningen på torget (eller motsvarande) undergå kroppsstraff – spö eller ris. Brottslingen skulle senare föras till sin avrättning med förbundna ögon. Så vitt jag kunnat finna var år 1811 Elin Nilsson från Knoll i Värmland den sista för vilken straffet tillämpades.

I Danmark föreslog dock generalprokuratorn Henrik Stampe redan 1757 att man skulle straffa dessa mördare med att förvägra dem den död de önskade. Genom en förordning 1767 infördes en ny straffform för dessa mord. Den innefattade brännmärkning på pannan, livstids arbete slagen i järn, årlig kåkstrykning och stegling efter döden; sammantaget ett livslångt vanärande och plågsamt straff, där steglingen gav det karaktären av ett fördröjt dödsstraff. Vi kan även se det som en syntes mellan de två straffstrategierna – antingen förändra straffet så att det blir mer generellt avskräckande eller förvägra brottslingen det efterlängtrade – genom att inte avrätta. Den senare strategien hade framtiden för sig.

I Preussen förordnades i den nya landslagen 1794 att den som begått mord för att bli avrättad inte skulle avrättas utan inspärras på livstid, och regelbundet utsättas för offentliga kroppsstraff. Att man trots denna nya lagstiftning fortsatte att begränsa möjligheterna att åtföljas av en själasörjare till schavotten kanske kan förstås utifrån upplysningstidens religionskritik och dess teologiska motsvarighet, neologins, starka koppling mellan moral och frälsning – hade ingen förändring skett tidigare var det knappast lönt med en omvändelse inför dödsögonblicket.

I småskriftsdebatterna kring den preussiska lagen 1769, den hamburgska 1784 och som utan relation till någon lagstiftning bröt ut i Sachsen på 1820-talet var det just ansvaret för den dödsdömdes salighet som stod i centrum. Traditionella teologer såg kyrkans uppgift som att på alla sätt underlätta och ge möjlighet för den dödsdömda att väl beredd lämna denna världen. Den kanske extremaste positionen på den andra sidan intogs av Gotthilf Samuel Steinbart, teologiprofessor i Frankfurt an der Oder, som i skrifter 1769, 1770 och 1772 hävdade sin position. Mördaren, som inte gett sitt offer någon chans att förbereda sig, borde själv avrättas utan förberedelse. Det vore ju en precist utmätt vedergällning. Präster skulle alltså förbjudas att besöka vissa dödsdömda. Steinbarts tankar kan låta minst sagt ansvarslösa för en teolog men var grundade i hans avvisande av möjligheten av en snabb och sen omvändelse. En sådan vore ett Guds under men inget människa eller kyrka kan ha anspråk på att medverka vid.

Från brott till sjukdom

Dessa återkommande lagändringar, de skilda lagstiftningsstrategierna, och att den enda statistiska studien som finns indikerar att kraftfulla åtgärder egentligen sattes in först efter det att höjdpunkten för mordtypen var nådd frammanar bilden av en relativt handfallen överhet. Så var det kanske, men ur en annan vinkel framträder en annan bild. Den avrättade vid vars exempel av samtidigt straffad brottsling men också i botfärdighet förlåten medmänniska både stat och kyrka hållit fast vid och också investerat så mycket i blev till ett problem därför att vissa människor tog steget ut ur denna givna tolkning och i dödsfånge och avrättning såg ett delvis annat exempel. Kanske var det så att först när statens och kyrkans intressen och tolkningar började skilja sig åt kunde avrättningens skådespel på allvar och på många sätt ifrågasättas. En möjlig hypotes som rör en liten aspekt av detta komplex är den att då dessa mördares teologiska världsbild och förståelse av vägen till saligheten stod i skarp kontrast till upplysningens uppfattning på samma punkter sågs de inte längre enbart som enstaka förvirrade individer utan som tydliga representanter för en gammal och farlig världsbild som måste betvingas.

Men varför upphörde människor begå sådana här brott, om de nu har upphört? För Sveriges del kan jag nog säga att det inte är en aktuell problematik. Jag har sett uppgifter om ett fall på 1860-talet, i övrigt är Maria Johansdotters det senaste jag känner till. Även om inga systematiska studier finns är det ändå tydligt att 1845 var dessa mords storhetstid förbi.

Hur mycket förändringar i spiritualitet och mentalitet betytt är svårt att säga – antagligen en del, men säkerligen har inte människan ändrat sig så mycket att vi inte behöver söka efter yttre faktorer.

De effektivaste åtgärderna var de vars bevekelsegrunder inte var att bekämpa dessa mord. Både att dessa mördare kom att ses inte som brottslingar utan som sjuka och att dödsstraffet generellt avskaffades ledde till samma resultat – den eftersträvarde avrättningen förmenades den längtande. Och bara det att i stället för segerkransen få en förr ofta skamlig sjukdomsstämpel på sig var antagligen ganska avskräckande.

Förekom det då inga motreaktioner från dem som sökte, och kanske söker, denna himmelsväg? Jo, åtminstone en fransman gjorde ett medvetet val, han berättade inget om sitt motiv för att sticka en kniv i ryggen på en okänd kvinna i raden framför på teatern förrän han var vederbörligen dödsdömd. Så det enda säkra sättet att hindra människor att använda denna metod för att komma till himlen är nog att inte använda döden som straff.